

*В.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА ДЕЛЕГІТИМАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ЗАСОБИ ВИРОБНИЦТВА

Соціальною легітимацією приватної власності можна загалом визначити як перманентний процес набування нею соціальної легітимності, а делегітимацією – відповідно як процес втрати останньої. Своєю чергою, соціальна легітимність приватної власності – суб’єктивне прийняття й визнання громадянами її інституціональних норм, вияв добровільної згоди громадськості із інституціональним порядком приватновласницьких відносин та заснованим на ньому соціальним устроєм суспільства. Таким чином, означена легітимність виступає однією із заporук соціальної злагоди в суспільстві, його соціальної стабільності.

Сукупність головних об’єктів приватної власності складають передусім засоби виробництва: 1) земля (фізичний простір над певною площею земної поверхні та надра під нею включно з ґрунтами, корисними копалинами, водоймами, рослинним і тваринним світом); 2) капітал (обладнання, приміщення, споруди, сировина, технологія, інформація, менеджмент, фінанси – все те, що в сукупності складає мале, середнє або велике підприємство); 3) робоча сила (знання, вміння, навички, інтелект, фізична сила, здоров’я і час працівника, що можуть бути використані у процесі виробництва). Приватні власники землі, капіталу та робочої сили взаємодіють з приводу привласнення умов та результатів виробництва. При цьому кожен засіб виробництва, що привносить свою частку у створення сукупного доходу, дає своєму власнику певний дохід: земля є джерелом земельної ренти, робоча сила – заробітної плати, капітал – відсотка.

Як зазначає М.Шульга, “легітимізація в суспільстві приватної власності структурувала за цією ознакою людей, залучених до суспільного виробництва” [1, с. 61]. Показни-

ком розподілу власності у суспільному виробництві, місця людей у ньому та структурування суспільства на групи за мірою наявності приватної власності можуть виступати відносини зайнятості.

“З точки зору наявності власності є підстави припустити, що роботодавці є великими приватними власниками, самозайняті – дрібними, а наймані працівники не мають жодної приватної власності, окрім особистої. Тобто на цій підставі можна було б дійти висновку, що великі приватні власники мають власні підприємства, офіси, для роботи на яких наймають працівників. А самозайняті – це дрібні підприємці, котрі мають у власності певні засоби виробництва, знаряддя праці, але не використовують працю інших людей” [1, с. 61]. У процитованих міркуваннях наголошено явище взаємопроникнення статусно-рольових систем приватної власності, приватного підприємництва та ринку праці: “приватний власник або неімуцій” + “приватний підприємець або працівник за наймом” + “роботодавець, самозайнятий або найманий працівник”. На це явище певною мірою зверталася увага при аналізі статусно-рольового змісту відносин приватної власності у монографії Є.Суїменка та Т.Єфременко [2, с. 96–101]. Йшлося про взаємопов’язані статуси і ролі суб’єктів відносин приватної власності за ознаками володіння, користування та розпорядження засобами виробництва, розподілу (розміру отриманого прибутку), організації економічної діяльності. Загалом взаємозв’язок та взаємозумовленість функціонування інститутів приватної власності, приватного підприємництва та вільного ринку праці виявляється у їхній спільній ролі як чинників соціального структурування та стратифікації суспільства. З огляду на статусно-рольове “зрощення” цих інститутів є підстави вважати, що показники сприйняття респондентами приватного підприємництва та вільного ринку робочої сили можуть опосередковано відбивати також їхнє сприйняття приватної власності. Відтак за допомогою цих показників база операціоналізації концепту “соціальна легітимація приватної власності” може бути розширена (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка відповідей на запитання про ставлення до приватизації великих і малих підприємств та землі, розвитку приватного підприємництва та про згоду особисто працювати у приватного підприємця (%)

Запитання	1992	1996	2000	2004	2008
	N=1752	N=1800	N=1810	N=1800	N=1801
<i>“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) великих підприємств?”</i>					
Скоріше негативно	32,1	45,5	51,8	56,2	64,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	42,4	31,7	30,3	26,3	21,5
Скоріше позитивно	25,5	22,8	17,9	17,5	14,0
<i>“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) малих підприємств?”</i>					
Скоріше негативно	13,8	19,3	18,8	25,2	25,9
Важко сказати, негативно чи позитивно	29,2	27,2	28,8	27,6	29,2
Скоріше позитивно	57,0	53,4	52,4	47,2	44,9
<i>“Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації) землі?”*</i>					
Скоріше негативно	14,0	27,4	37,5	31,5	53,5
Важко сказати, негативно чи позитивно	22,0	22,7	22,9	26,3	20,6
Скоріше позитивно	64,0	49,8	39,7	42,2	25,9
<i>“Як Ви ставитесь до розвитку приватного підприємництва (бізнесу) в Україні?”</i>					
Скоріше не схвалюю	14,8	27,2	22,5	23,3	20,1
Важко сказати, схвалюю чи не схвалюю	31,7	26,6	25,2	29,5	24,6
Скоріше схвалюю	53,5	46,2	52,3	47,2	55,4
<i>“Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?”</i>					
Скоріше ні**	35,3	34,9	31,2	40,5	44,5
Важко сказати	20,6	14,5	13,2	19,8	14,5
Скоріше так**	44,1	50,6	55,6	39,7	41,0

*У 1992 та 2004 рр. респондентам пропонувалося запитання у дещо іншій редакції: “Як Ви ставитесь до приватної власності на землю?”.

**У 2004 р. у запитанні про згоду працювати у приватного підприємця респондентам було запропоновано дещо іншу шкалу: замість “так” і “ні” у позиціях фігурували відповідно “згоден” та “незгоден”.

Альтернативи трипозиційних порядкових поляризованих шкал усіх п’яти наведених показників моніторингу (табл. 1) виступають емпіричними референтами позитивних настанов, що є виявами обрання респондентами позиції легітимації; негативних настанов – виявів позицій делегітимації, а також невизначених настанов, що засвідчують труднощі респондента із визначенням власної позиції легітимації/делегітимації. Кількісним критерієм оцінки стану легітимності слід вважати 50-відсоткові значення вибору респондентами позицій шкал. Будемо виходити із припущення, що соціальна легітимність об’єкта наявна за умови, коли позицію його легітимації обирають понад 50% респондентів, а соціальна нелегітимність – за умови, коли понад 50% респондентів обрали позицію делегітимації. Але і в цих двох випадках, і в усіх інших в аналітичному контексті може йтися про рівні (ступені) легітимності, нелегітимності і невизначеності легітимності/нелегітимності окремого об’єкта, а також про тенденції мінливості цих рівнів з часом – легітимацію, делегітимацію, збільшення чи зменшення невизначеності.

Загалом динаміка відсотків абсолютної більшості показників таблиці 1 засвідчує тенденції делегітимації приватної власності. Аби з’ясувати ймовірні чинники цього процесу, потрібно агрегувати наявні показники легітимації приватної власності в єдиний узагальнений показник – усереднений сумарний індекс. Задовільну придатність для цього зазначених вихідних первинних показників, тобто вимірювання на основі адитивного (від лат. *additivus* – додавальний) індексу, засвідчили їх тестування за допомогою тесту надійності Альфа Кронбаха (пакет ОСА для Windows).

Інтерпретація усього можливого спектра варіації значень індексу похідна від операціональної інтерпретації шкал п’яти безпосередньо виміряних (первинних) показників (табл. 1). При обчисленні цього індексу першій позиції шкали кожного з п’яти показників присвоєно значення 1 бал, другій позиції – 2 бали, третій – 3. Сума значень

у балах за усіма п'ятьма первинними показниками усереднюється діленням на 5. Відтак значення усередненого сумарного індексу можуть варіювати у межах від 1 до 3. При цьому позиція делегітимації фіксується за умови $1 \leq I < 2$, позиція невизначеності (амбівалентності) – за умови $I = 2$, а позиція легітимації – за умови $2 < I \leq 3$, де I – значення усередненого сумарного індексу легітимності приватної власності. Згідно з цими умовами можна виокремити відсотки суб'єктів легітимації, тих, що не визначилися, та суб'єктів легітимації, або носіїв нелегітимності, амбівалентності та легітимності (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка відсотків носіїв соціальної нелегітимності, амбівалентності і легітимності приватної власності (%)

Категорія	1992	1996	2000	2004	2008
	N=1752	N=1800	N=1810	N=1800	N=1801
Носії нелегітимності	24,7	36,0	35,4	41,3	47,5
Носії амбівалентності	11,1	8,8	10,5	10,5	11,2
Носії легітимності	64,2	55,2	54,2	48,2	41,2

Відсоток носіїв нелегітимності приватної власності у перебігу приватизації зріс приблизно вдвічі і майже сягнув критичної 50-відсоткової межі. Відсоток носіїв амбівалентності, попри незначні флуктуації, повернувся до вихідного значення. Відсоток носіїв легітимності зменшився на третину і опустився нижче критичного 50-відсоткового рівня. Станом на 2008 р. наявна подоба деякої поляризації респондентів за характером їхньої загальної налаштованості стосовно приватної власності на засоби виробництва. Причому умовна “точка балансу” між “плюсами” нелегітимності та легітимності більше змістилася в бік нелегітимності. Тенденції делегітимації приватної власності на засоби виробництва підтверджує й динаміка середньої адитивного індексу (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка середньої адитивного індексу легітимності приватної власності на засоби виробництва у межах категорій носіїв соціальної нелегітимності і легітимності приватної власності (%)

Категорія	1992	1996	2000	2004	2008
	N=1752	N=1800	N=1810	N=1800	N=1801
Носії нелегітимності	1,5	1,4	1,4	1,4	1,5
Носії легітимності	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5
Загалом за вибіркою	2,3	2,1	2,1	2,0	1,9

За 1992–2008 рр. середня адитивного індексу легітимності за вибіркою загалом знизилася, перетнувши критичну межу невизначеності (амбівалентності), що дорівнює 2 балам. Якщо виходити із початкових прийнятих передумов інтерпретації, то слід вести мову про зміну узагальненої за вибіркою позиції суспільної легітимації приватної власності на позицію її суспільної делегітимації. Крім цього, зменшення на одну десяту значення середньої за категорією носіїв легітимності свідчить про деяке послаблення їх схильності до легітимації приватної власності.

Пошук імовірних чинників соціальної легітимації та делегітимації приватної власності здійснено за допомогою використання моделі множинної лінійної регресії. Залежною змінною у рівнянні лінійної регресії виступає усереднений адитивний індекс соціальної легітимності приватної власності (табл. 3). У процесі випробування моніторингових показників, що операціоналізують потенційно можливі чинники соціальної легітимації/делегітимації, незалежними змінними (предикторами) рівняння регресії на базі масивів даних моніторингу за 1996 та 2008 рр. обрано такі змінні:

– “оцінка поточної економічної ситуації в Україні” із бальною шкалою від 0 до 10, де “0” – “дуже погано”, а “10” – “дуже добре”;

– фіктивна (dummy) змінна “ринкова та змішана модель управління економікою”, що виокремлює тих, хто вважає

за доцільне ринкове регулювання з мінімізацією участі держави або поєднання державного управління та ринкових методів (1), на тлі решти респондентів (2);

– “бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)” із порядковою шкалою: 1 – “ні”, 2 – “скоріше ні”, 3 – “важко сказати”, 4 – “скоріше так”, 5 – “так”;

– “ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі” із порядковою шкалою: 1 – “скоріше негативно”, 2 – “важко сказати”, 3 – “скоріше позитивно”;

– “ставлення до співпраці з Міжнародним валютним фондом” із порядковою шкалою: 1 – “скоріше негативно”, 2 – “важко сказати”, 3 – “скоріше позитивно”;

– “рівень довіри приватним підприємцям” із порядковою шкалою: 1 – “зовсім не довіряю”, 2 – “переважно не довіряю”, 3 – “важко сказати, довіряю чи ні”, 4 – “переважно довіряю”, 5 – “цілком довіряю”;

– “рівень довіри Комуністичній партії” із порядковою шкалою: 1 – “зовсім не довіряю”, 2 – “переважно не довіряю”, 3 – “важко сказати, довіряю чи ні”, 4 – “переважно довіряю”, 5 – “цілком довіряю”;

– модифікована змінна “готовність зберігати свої гроші у банківських установах” із порядковою шкалою: 1 – “у державному українському банку, у комерційному українському банку, у банку за кордоном”, 2 – “важко сказати”, “ніяким банкам я б свої гроші не довірив (шукав би інший спосіб збереження своїх грошей)”;

– фіктивна (dummy) змінна “підтримка прихильників соціалізму”, що виокремлює тих, хто схильний підтримувати політичну силу прихильників соціалізму (1), на тлі решти респондентів (2);

– фіктивна (dummy) змінна “підтримка прихильників капіталізму”, що виокремлює тих, хто схильний підтримувати політичну силу прихильників капіталізму (1), на тлі решти респондентів (2);

– фіктивна (dummy) змінна “Західний регіон”, що виокремлює опитаних із Західного регіону України (1) на тлі респондентів із решти регіонів (2);

– фіктивна (dummy) змінна “зайнятість у приватному або одночасно у приватному та державному секторах”, що виокремлює працюючих у приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки (1) на тлі працюючих виключно у державному секторі та непрацюючих (2);

– “міра загальної задоволеності своїм становищем у суспільстві” із порядковою шкалою: 1 – “скоріше не задоволений”, 2 – “важко сказати, задоволений чи ні”, 3 – “скоріше задоволений”;

– “вік” виміряний у кількості повних років життя.

У таблиці 4 наведено рівняння регресії, що фіксує вплив низки чинників на стан соціальної легітимності приватної власності у 1996 р.

Таблиця 4

Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії для залежної змінної “усереднений адититивний індекс соціальної легітимності приватної власності” (1996 р.)

Предиктори	Коефіцієнти регресії β	Стандарта похибка	Стандартні зовнішні коефіцієнти регресії β	t	Значимість
(Константа)	2,809	0,128	-	21,860	0,000
Рівень довіри приватним підприємцям	0,146	0,011	0,261	13,677	0,000
Вік	-0,008	0,001	-0,211	-10,928	0,000
Рівень довіри Комуністичній партії	-0,092	0,010	-0,181	-9,087	0,000
Підтримка прихильників капіталізму	-0,276	0,034	-0,152	-8,070	0,000
Підтримка прихильників соціалізму	0,231	0,030	0,151	7,615	0,000
Західний регіон	-0,159	0,029	-0,100	-5,504	0,000
Оцінка поточної економічної ситуації в Україні	0,032	0,007	0,082	4,490	0,000
Міра загальної задоволеності своїм становищем у суспільстві	0,068	0,016	0,076	4,214	0,000
Зайнятість у приватному або одночасно у приватному та державному секторах	-0,119	0,035	-0,061	-3,368	0,001
$R^2=0,446$	$R^2 \text{ Adjusted}=0,444$		F -критерій Фішера: 160,076 при значимості 0,000		

Рівняння регресії засвідчує, що суб'єктивну позицію легітимації приватної власності більшою мірою визначають:

– *соціально-ідеологічні чинники:*

а) довіра приватним підприємцям визначає схильність до легітимації, а довіра до Комуністичної партії – схильність до делегітимації;

б) підтримка прихильників капіталізму зумовлює легітимуєчу позицію, а підтримка прихильників соціалізму – відповідно делегітимуєчу;

– *соціально-структурні чинники:*

а) віковий вимір локалізації особи характерний тим, що представники молодших поколінь більше схильні легітимувати приватну власність, а представники старших поколінь – делегітимувати;

б) регіональний вимір локалізації особи виявляє себе в тому, що представники Західного регіону виступають більшою мірою носіями легітимності порівняно із представниками решти регіонів;

в) соціально-економічний вимір локалізації особи, зокрема у структурі зайнятості, проявився у тому, що зайняті у приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки більше схильні до легітимації, ніж зайняті у державному секторі та непрацюючі;

– *ситуативні соціально-економічні чинники:*

а) позитивна оцінка опитаними поточної економічної ситуації в Україні більше визначає їх схильність до легітимації приватної власності, негативна оцінка – відповідно схильність до делегітимації;

б) вищі ступені загальної задоволеності респондентів своїм становищем у суспільстві зумовлюють здебільшого їх позиції легітимації приватної власності, нижчі – переважно позиції делегітимації.

Розглянуте вище рівняння моделі множинної лінійної регресії цілком відтворилося також на масиві даних моніторингу за 2008 р. (табл. 5).

Таблиця 5
Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної “усереднений адититивний індекс
соціальної легітимності приватної власності” (2008 р.)

Предиктори	Коефіцієнти регресії β	Стандартна похибка	Стандартні зовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
(Константа)	2,507	0,133	-	18,882	0,000
Вік	-0,007	0,001	-0,204	-9,081	0,000
Рівень довіри приватним підприємцям	0,106	0,013	0,188	8,446	0,000
Підтримка прихильників капіталізму	-0,284	0,038	-0,162	-7,522	0,000
Оцінка поточної економічної ситуації в Україні	0,032	0,006	0,114	5,202	0,000
Підтримка прихильників соціалізму	0,135	0,030	0,102	4,522	0,000
Рівень довіри Комуністичній партії	-0,043	0,011	-0,086	-3,784	0,000
Зайнятість у приватному або одночасно у приватному та державному секторах	-0,099	0,026	-0,085	-3,882	0,000
Міра загальної задоволеності своїм становищем у суспільстві	0,069	0,015	0,069	3,222	0,001
Західний регіон	-0,089	0,030	-0,063	-2,943	0,003
$R^2 = 0,268$	$R^2 \text{ Adjusted} = 0,264$	F -критерій Фішера: 69,185 при значимості 0,000			

Ієрархія чинників легітимації за мірою їх дієвості, що її відбивають значення коефіцієнта регресії β , дещо змінився. Також істотно зменшився сукупний вплив цих чинників на легітимацію (значення коефіцієнта детермінації R^2). Якщо у 1996 р. даний набір чинників пояснював близько 44,6% варіативності (дисперсії) усередненого індексу легітимності, то 2008 р. це значення становить майже 26,8%. Для поліпшення пояснювальної сили рівняння до моделі додатково введено нові предиктори. Ними стали показники, що не застосовувалися у моніторинговому опитуванні 1996 р. (табл. 6).

Таблиця 6
Коефіцієнти рівняння множинної лінійної регресії
для залежної змінної “усереднений адитивний індекс
соціальної легітимності приватної власності”
із додатковими предикторами (2008 р.)

Предиктори	Коефіцієнти регресії β	Стандартна похибка	Стандартизовані коефіцієнти регресії β	t	Значимість
(Константа)	2,006	0,151	-	13,292	0,000
Бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.)	0,087	0,008	0,254	10,660	0,000
Ринкова та змішана модель управління економікою	-0,106	0,014	-0,169	-7,770	0,000
Рівень довіри приватним підприємцям	0,065	0,012	0,116	5,397	0,000
Підтримка прихильників соціалізму	0,119	0,028	0,091	4,216	0,000
Підтримка прихильників капіталізму	-0,159	0,038	-0,090	-4,139	0,000
Оцінка поточної економічної ситуації в Україні	0,023	0,006	0,081	3,741	0,000
Вік	-0,002	0,001	-0,077	-3,237	0,001
Готовність зберегти свої гроші у банківських установах	-0,041	0,012	-0,069	-3,263	0,001
Ставлення до співпраці з Міжнародним валютним фондом	0,050	0,017	0,062	2,929	0,003
Міра загальної задоволеності своїм становищем у суспільстві	0,042	0,015	0,060	2,870	0,004
Ставлення до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі	-0,035	0,015	-0,053	-2,261	0,024
Західний регіон	-0,070	0,031	-0,049	-2,287	0,022
Зайнятість у приватному або одночасно у приватному та державному секторах	-0,049	0,025	-0,042	-1,941	0,052
$R^2 = 0,360$	$R^2 \text{ Adjusted} = 0,355$	F -критерій Фішера: 68,467 при значимості 0,000			

На підставі нової моделі можна умовно скласти узагальнені соціальні “портрети” носіїв легітимності та нелегітимності приватної власності в сучасному українському суспільстві. Носіями легітимності є здебільшого люди, що бажають відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство та ін.), вважають за доцільне ринкове

регулювання з мінімізацією участі держави або поєднання державного управління та ринкових методів, схильні переважно або цілком довіряти приватним підприємцям та підтримувати політичну силу прихильників капіталізму, відносно високо оцінюють поточну економічну ситуацію в Україні, належать переважно до молодших вікових категорій, готові зберігати свої гроші у вітчизняних державних і комерційних, а також закордонних банківських установах, загалом позитивно ставляться до співпраці із МВФ і негативно до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі, значною мірою локалізуються у Західному регіоні України та приватному або одночасно у приватному та державному секторах економіки. Натомість носії нелегітимності позиціонуються на протилежних “полюсах” відповідних соціальних характеристик.

Слід наголосити, що такі соціально-структурні чинники, як матеріальний рівень життя сім’ї опитаних, показники їх доходу, житлові умови, тип поселення, освіта, тип зайнятості (роботи) не справили суттєвого (статистично значущого) впливу на варіацію усередненого адитивного індексу легітимності у межах наведених множинних лінійних регресійних моделей. Іншими словами, підвалинами соціальної легітимації та делегітимації приватної власності в Україні є передусім, імовірно, *соціально-ідеологічні (духовні)*, а не *соціально-структурні (матеріальні)* чинники. Можна припустити, що значних і загрозливих соціально-структурних передумов делегітимації, а відтак – деінституціоналізації приватної власності в сучасному українському суспільстві немає. Про це також свідчить реакція громадян України на процес та наслідки приватизації.

Наприклад, свого часу націоналізація власності на капітал та землю в Україні здійснювалася в перебігу громадянської війни, а методами націоналізації робочої сили у процесі індустріалізації, колективізації та культурної революції 1930-х років були масові кампанії, репресії та геноцид (Голодомор). Сьогодні приватизація як соціальна реінституціоналізація приватної власності не супроводжу-

ється гострими, кровопролитними, безкомпромісними та масовими соціальними протиборствами. Наявні кримінальні, напівкримінальні і корпоративні “розбірки” з приводу розподілу і перерозподілу роздержавленої власності. Їх предметом однозначно не є реінституціоналізація приватної власності на засоби виробництва та існування інституту приватної власності. Вербально опозиційні стосовно приватизації та приватної власності на засоби виробництва політичні партії лівого спрямування впродовж 1990 – початку 2000-х років зійшли на периферію політичного процесу (про це певною мірою свідчить чисельність їх парламентських фракцій). Поодинокі випадки реприватизації виглядають не політичною метою, а радше політичною технологією або спробами перерозподілу приватизованої власності. Невдоволення громадян із приводу порушень у ході роздержавлення власності і власне самого факту приватизації не вилилось у масовий дієвий соціальний рух опору. В абсолютній більшості люди лояльні стосовно реінституціоналізованої приватної власності. Відсутня їй соціально мотивована агресія стосовно приватних власників. Навпаки, через масову пасивну та активну участь у приватизаційних процесах громадяни стали співучасниками та учасниками реінституціоналізації приватної власності. Відповідні масові приватизаційні та приватновласницькі практики варто розглядати як дієвий латентний чинник соціальної легітимації приватної власності.

Література

1. *Шульга М.А.* Уявлення населення про соціальну структуру українського суспільства // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні проблеми змін соціальної структури українського суспільства. – К., 2002.
2. *Суименко Е.И., Ефременко Т.О.* Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект. – К., 2004.